

УДК 159.9.072.53

Карпенко В.В., к. психол. н., завідувач кафедри теорії та методики практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ

Сухобрус В.А., завідувач відділом діагностики Східноєвропейської академії психотерапії, м. Київ

МЕТОД ФІКСАЦІЇ ДИСПОЗИЦІЙ ПРАЦІВНИКІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ В СТРУКТУРІ ЇХ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

В статті доведено, що метод фіксованої установки при деякій його модифікації не обмежується діагностичними можливостями і може застосовуватись як метод продуктивної психокорекції у сфері постстресових станів, а також може застосовуватись для мобілізації психологічних ресурсів у подоланні деяких психосоматичних розладів.

Ключові слова: актуальна установка, фіксована установка, півкульова домінантність, психосоматичні розлади.

Постановка проблеми. Сучасні умови роботи працівників ризиконебезпечних професій характеризуються афектогенністю, імовірнісним протіканням та важкопрогнозованими результатами, необхідністю прийняття рішень в часовому дефіциті. У зв'язку з чим їх професійні якості повинні бути засвоєними не тільки на рівні свідомості та психомоторних навичок, але й існувати на інтрапсихологічному рівні в якості хронічної, латентної готовності діяти, мислити, відчувати в певних умовах певним чином. Актуальним також є розробка ефективних експериментальних методів діагностики динамічних характеристик психологічної активності та методів швидкої психокорекції і профвідбору.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Вивчення динамічних (безсвідомих) характеристик особистості з точки зору теорії установки та формування в цій концептуальній площині теоретичних і практичних психологічних конструкцій відносно широкого спектру проблем профвідбору, психологічного супроводу та психокорекції велось лише в рамках теоретичних концепції грузинської школи Уз-

надзе (Бжалава И.Т. [3]; Норакидзе В.Г. [6]; Прангишвили А.С. [7]; Сакварелидзе М.А. [9]; Узнадзе Д.Н. [11]; Чхартішвили Ш.Н. [12]) та робіт Бассіна Ф.В. [2], Зенкова Л.Р. [4]. Тому актуальними і недостатньо дослідженими є аспекти включення в теоретичні та практичні пошуки поняття установки як без свідомої попередньої готовності діяти певним чином, що зумовлює зміст та динаміку психічних проявів.

Виходячи з актуальності досліджуваної проблеми в нашій роботі була поставлена наступна **мета**: провести аналіз характеристик та детермінант психічної активності з точки зору теорії установки та визначити діагностичну та корекційну продуктивність використання цього методу.

Виклад основного матеріалу. Стан психологічної готовності можна адекватно осмислити в поняттях теорії фіксованої установки Д.Н. Узнадзе [1]. Виходячи з цієї теорії, в кожен дискретний момент своєї активності суб'єкт являє собою своєрідний модус психофізіологічних сил, де заздалегідь, до початку активності міститься ескіз майбутньої поведінки, основні її етапи та мобілізуються відповідні інтелектуальні, афективні та фізіологічні компоненти. Дійсно, важко уявити, що без такої передналаштованості суб'єкт активності міг би продуктивно здійснювати адаптивну поведінку. Так, наприклад, працівник ризиконебезпечних професій, будучи професіоналом високого класу, водночас є чоловіком та батьком, можливо, захоплюється живописом або риболовлю. В сім'ї у нього актуалізуються установки емпатійного характеру, турботи та піклування. Навряд чи, в професійній діяльності працівника ризиконебезпечних професій такі диспозиції адекватні завданням служби. Водночас варто враховувати, що може бути присутнім домінування лише однієї із вищеназваних диспозицій в силу її особистісної значущості. В такому випадку диспозиційна готовність до рішучих дій, підвищена вимогливість, підозрілість та увага до дрібниць може переноситись на сім'ю з відповідними наслідками. Розглянута на вищезгаданому прикладі ригідність диспозицій, а також швидкість їх фіксації та генералізації є предметом нашого дослідження.

Згідно з теорією Д.Н. Узнадзе, стан готовності суб'єкта до активності у вигляді конфігурації його психофізіологічних сил на даний момент варто позначити як стан актуальної установки [7].

Не зважаючи на дискусію щодо онтологічного статусу поняття «актуальна установка» [9], ми виходимо з розуміння її безсвідомої природи, яка не протиставляється свідомості, не вступає з нею в анта-

гоністичні відносини (як це представлено в психоаналізі), а навпаки — має з нею синергетичний зв'язок, спрямовує її прояви і за принципом «акцептора дії» П.К. Анохіна [1] отримує корегуючі сигнали.

Актуальна установка суб'єкта формується на ґрунті «зустрічі» потреби та ситуації її задоволення. Багато разів повторюючись, або в силу великої особистісної вагомості, актуальна установка фіксується і стає хронічним, латентним станом готовності до певної поведінки за певних умов. Реалізація фіксованих установок можлива тільки через актуальну установку шляхом її якісного наповнення. Таким чином, будь-яка активність суб'єкта протікає на ґрунті актуальної установки, яка може бути призупинена його активною свідомістю в разі неадекватності поведінки до об'єктивних умов.

Експериментальна модель фіксації установки, запропонована Д.Н. Узнадзе, до сьогодні є найбільш адекватною та ілюстративною [2]. Проводячи досліди в гаптичній (сприйняття об'єму) сфері чутливості досліджуваному пропонується оцінити кульки за критерієм «більша-менша» без зорового контролю. На першому, так званому установочному етапі, експерименту досліджуваному пропонується оцінити різні за розміром та однакові за вагою кульки, одна з яких має діаметр 60 мм, а інша — 30 мм. Виявляється, що дванадцяти-п'ятнадцяти установочних експозицій достатньо для фіксації установки на сприйняття різних за об'ємом кульок. На другому, так званому контрольному, етапі досліджуваному без попередження пропонується оцінити дві однакові за вагою та об'ємом кульки діаметром 30 мм. В переважній більшості випадків спостерігається тривале, зі значною індивідуальною варіабельністю, ілюзорне сприйняття контрольних кульок. Тобто досліджуваний, як і в установочній частині дослідження, сприймає кульки як різні. Причому, якщо на контрольному етапі експерименту запропонувати досліджуваному оцінити зображення однакових за розміром кіл, то у більшості випадків спостерігатиметься явище іррадіації фіксованої установки, тобто кола будуть сприйматися ілюзорно — як різні. Якщо установочні експозиції провести з досліджуванним, який знаходиться в гіпнотичному трансі, і контрольну частину дослідження — в стані постгіпнотичної амнезії, то також спостерігаються прояви фіксації установки []. Цей факт підтверджує безсвідому природу процесу фіксації установки.

Процес фіксації установки суб'єкта відображає динамічну сторону психічної діяльності, її структуру, має суттєві індивідуальні відмінності.

У суб'єкта можна зафіксувати установку на кількісне співвідношення в усіх відомих модальностях [3]. Експеримент, побудований за даним принципом, забезпечує фіксацію установки на текстовому матеріалі (метод нейтрального шрифту З. Ходжава), в сфері уявлень (досліди Р. Нотадзе), на смислового матеріалі (П. Елшава) [12], під час сенсорного пошуку (модифікація таблиць Шульте — наші експерименти).

Індивідуальні відмінності процесу фіксації і згасання установки мають суттєве диференціально-психологічне значення [6], і можуть бути використані для професійного відбору та індивідуального підходу в навчанні та підготовці працівників міліції.

Так, виділяють збудливість фіксованої установки, тобто швидкість її фіксації, що визначається необхідною кількістю установочних експозицій з метою досягнення ілюзорного сприймання в контрольних експозиціях. Розрізняють низьку, середню та високу збудливість фіксованої установки.

Важливим диференційним критерієм є динамічність-статичність фіксованої установки, який визначається кількістю ілюзорного сприймання в критичній частині досліду. Так, фіксована установка оцінюється як занадто динамічна або слаба, якщо досліджуваний виявляє до п'яти ілюзій. Динамічною фіксована установка визнається за умови наявності шести-восьми ілюзій, статичною — десять і більше.

Пластичність установки та її грубість відображає здатність суб'єкта повністю позбавитись від раніше зафіксованої установки, що, з точки зору адаптивності, не менш важливо, ніж сам процес фіксації.

Процес згасання установки є диференційно діагностичним за ознаками пластичності-грубості. Так, різкий перехід від контрастних ілюзій до адекватного сприйняття оцінюється як грубість фіксованої установки. Послаблення фіксованої установки в процесі контрольних експозицій у вигляді асимілятивних ілюзій, адекватних сприйняття, сумнівів досліджуваного свідчить на користь пластичності фіксованої установки.

Експериментально встановлено, що зафіксована установка однієї чуттєвої модальності може спостерігатися в іншій, що оцінюється як іррадіація установки, і може відображати індивідуальні особливості взаємодії чуттєвих сфер [6].

Не менш важливим вважається урахування внутрішньо-індивідуальної варіабельності процесу фіксації установки в одній і тій самій чуттєвій модальності. В цьому випадку фіксована установка оцінюється як варіабельна, а в протилежному — як константна.

Різний перебіг фіксації установки в різних чуттєвих модальностях в одного і того ж досліджуваного оцінюється як інтермодальна варіабельність, яка, з точки зору Д.М. Узнадзе [11], ускладнює формування адаптивних рис особистості, обумовлюючи ситуативну, полезалежну поведінку.

Вказані критерії фіксованої установки дають можливість дослідити формально-динамічну структуру особистості. Аналіз змістовної сторони установок суб'єкта, в свою чергу, продуктивно здійснюється шляхом застосування проєктивних методів: тематичний аперцептивний тест (Г.Мюррей [5]) і тест Г.Роршаха [8].

Базуючись на проведених раніше дослідженнях В.Г. Норакідзе [6], ми виявили стійку позитивну кореляцію між певними властивостями фіксованої установки і рисами особистості, що виявлені проєктивними методами.

Вдалося визначити, що в основі формування певного комплексу властивостей характеру особистості, в тому числі й акцентуйованого, знаходиться певний тип фіксованої установки.

Чим більш динамічною та пластичною є установка, чим більш стабільною та константною є її динамічність та пластичність, тим більш інтегративною та стабільною є особистість, тим більш вона є адаптивною, володіє здатністю до об'єктивації, тобто до вольової поведінки.

Дисгармонійна особистість характеризується інтермодальною варіабельністю, статичністю, грубістю фіксованої установки, що зумовлює ригідність поведінки та інтравертованість особистості в цілому.

Неможливість фіксації установки зустрічається доволі рідко, і, як правило, відноситься до випадків глибокої патології. Так, при корсаковському поліневрологічному синдромі розпаду особистості, клініка якого характеризується крайньою полезалежною поведінкою і

просторово-часовою дезорієнтацією, втратою відчуття самості, установка не фіксується в жодній з чуттєвих модальностей.

З точки зору диференціального підходу, важливо врахувати те, що в осіб з ознаками правопівкульової домінантності головного мозку фіксована установка характеризується високою збудливістю, статичністю та іррадіацією. Тобто у «ліворуких» спостерігається стійка своєрідність динамічних характеристик психічної активності, яка полягає у швидкості фіксації і тривалим існуванням умінь, навиків, звичок та особистісних рис.

Дані висновки підтверджуються нашими дослідженнями осіб з локальним ураженням мозку. Так, при розсіченні мозолистого тіла установка у звичайних умовах експерименту не фіксується, проте характеризується високою збудливістю, статичністю і грубістю, якщо процес експериментальної фіксації проводиться тільки в лівій руці або тільки у лівому полі зору. При фіксації установки в правій руці чи у правому полі зору у таких осіб приводить до 1-2 ілюзіям, що вказує на низьку збудливість, слабкість і надлишкову пластичність динамічних процесів в лівій півкулі. Аналогічні результати спостерігались у осіб з латеральним ураженням півкуль головного мозку. При цьому досліджувані строго диференціювались методом фіксованої установки в залежності від латеральності ураження. При лівосторонньому ураженні півкуль головного мозку фіксована установка відрізнялась високою збудливістю, статичністю, генералізацією та іррадіацією. При ураженні правої півкулі головного мозку, особливо його фронтальних зон, установка майже не фіксувалась [10].

Висновки. Процес фіксації установки забезпечується переважною участю правої півкулі головного мозку при санкціонуючій ролі лівої півкулі. Дослідження в нейропсихології, в психології творчості і психології когнітивних процесів [4] підтверджують дані висновки.

Наш досвід профвідбору, профпідготовки співробітників міліції показує, що метод фіксованої установки при деякій його модифікації не обмежується діагностичними можливостями і може застосовуватись як метод продуктивної психокорекції у сфері постстресових станів, а також може застосовуватись для мобілізації психологічних ресурсів у подоланні деяких психосоматичних розладів. Такі очікування базуються на успішному подоланні реактивної депресії, феноменів вивченої безпорадності, нейродермітів, алергічних реакції, деяких форм фізіологічної та психологічної залежності із застосуванням

модифікованого методу фіксованої установки в нашій психокорекційній практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин П.К. Социальное и биологическое в природе человека. // Соотношение биологического и социального в человеке. М.: Наука, 1975. – С. 301-302
2. Бассин Ф.В. О некоторых современных тенденциях развития теории «бессознательного»: установка и значимость // Бессознательное: природа, функции и методы исследования. Т.4. Тбилиси.: Мецниереба, 1985. – С. 429-456
3. Бжалава И.Т. Проблема сознания бессознательного психического в психологии установки. – Тбилиси: Мецниереба, 1976. – С. 23-37
4. Зенков Л.Р. Бессознательное и сознание в аспекте межполушарного взаимодействия // Бессознательное: природа, функции и методы исследования. Т.4. Тбилиси.: Мецниереба, 1985. – С. 224-236
5. Леонтьев Д.А. Тематический апперцептивный тест. 3-е изд. – М.: Смысл, 2004. – 254с.
6. Норакидзе В.Г. О методах исследования структуры установки личности как бессознательного психического // Бессознательное: природа, функции и методы исследования. Т.4. Тбилиси.: Мецниереба, 1985. – С. 366-376
7. Прангишвили А.С. Установка как неосознаваемая основа психического отражения // Бессознательное: природа, функции и методы исследования. Т.4. Тбилиси.: Мецниереба, 1985. – С. 16-35
8. Роршах Г. Психодиагностика: Методика и результаты диагностического эксперимента по исследованию восприятия (истолкование случайных образов). – М.: «Когито-Центр», 2003. – 336с.
9. Сакварелидзе М.А. Проблема бессознательного на Международном симпозиуме «Бессознательное» в г.Тбилиси // Бессознательное: природа, функции и методы исследования. Т.4. Тбилиси.: Мецниереба, 1985. – С. 67-76
10. Теплицкая Е.И., Карпенко В.В., Сухобрус В.А. Межполушарные различия тормозного и положительного дифференцирования и их роль в адаптивных процессах // Адаптивные и компенсаторные процессы в головном мозге. М.: Наука, 1986. – С. 106-107

11. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – СПб.: Питер, 2001. – 416с.

12. Чхартишвили Ш.Н. Некоторые спорные проблемы психологии установки . – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – С. 207-215